

Інтелектуальні та рефлексивні процеси у культурному просторі особи

Владислав Медінцев,

кандидат психологічних наук,

науковий співробітник

лабораторії методології і теорії психології

Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України

У статті обґрунтовано принципи розуміння інтелектуальних і рефлексивних процесів особи як складників її особистості, розглянутої з позицій культурно-діалогічного підходу. Показано, що останній має певні ознаки підходу інтегративно-особистісного. Запропоновано психологічну інтерпретацію поняття «знання», на основі якого розроблено принципи трактування інтелектуальних і рефлексивних процесів у культурному просторі особи.

Процес побудови актуального в сучасній психології інтегративно-особистісного підходу можна розглядати як розв'язання наукової задачі, що призводить до створення не одного, як хотілося б, а низки підходів. Навіть виходячи з тих самих основних положень – трактування змісту поняття «особистість» як системної якості особи і як одного з модусів культури, диференціювання екзо- і ендопсихіки особи [3] – можна запропонувати різні варіанти інтегративного підходу, у тому числі підхід до опису *культурного простору особи* (див. [15] і мої попередні праці). У цій статті розглянуто принципи трактування однієї групи властивостей культурного простору особи – інтелектуальних. Важливість останніх в системі властивостей особи, а також в їх інтегральній якості (тобто особистості) доводити немає потреби.

Перш ніж перейти до нового теоретичного матеріалу, наведу головні положення *культурно-діалогічного* підходу, у рамках якого проведено теоретичне дослідження за означеною темою статті. Людський індивід інтерпретований як соціокультурна система, що формується на *біологічному субстраті*. Ця система охоплює внутрішній та певну частину зовнішнього «культурного простору особи». У фізичних межах організму функціонує внутрішній соціум *квазісуб'єктів* (психічних «зліпків» персоналій та соціальних груп, ними утворених). Внутрішній соціум породжує свої *твори*, він трактований як *культура* (соціум, що продукує твори), точніше як внутрішня сфера культурного простору особи – *субкультура*. Зовнішню сферу такого простору – *паракультуру* – утворюють квазісуб'єкти субкультурних просторів інших людей (тобто їхні уявлення про дану особу та її твори). Структура культурного простору, динамічні характеристики внутрішніх та зовнішніх діалогічних взаємодій між квазісуб'єктами, продуктивні компоненти цих процесів (твори) є складовими *особистості – системної якості* особи. Усі взаємодії трактовано як *діалогічні*: символічно опосередковані та такі, що протікають у схематизмі діалогів.

Теза 1. Знання (особи) – це стереотипні діалогічні взаємодії у межах її культурного простору, вони є моделями її зовнішнього та внутрішнього світу. Знанням тут названо лише те, що вже стало надбанням культурного простору особи, тож воно вже є збереженням – у цьому полягає принципова відмінність запропонованого трактування знання від традиційних. Діалог, що постійно триває між внутрішнім квазісуб'єктом Я (або його складовими) та іншими внутрішніми квазі-суб'єктами – це процес, який є одночасно і знанням, і його збереженням (у традиційному розумінні останніх). Знання особа має в тому обсязі й доти, у якому обсязі й поки в її культурному просторі тривають стереотипні процеси взаємодій квазісуб'єктів. Це багаторівневі – нейрофізіологічні на глибинних рівнях – процеси на

верхніх рівнях будемо розглядати як *тематично однорідні* циклічні діалоги між агентами внутрішнього соціуму, якими є квазісуб'єкти, розглянуті як індивідуальні або колективні агенти взаємодій. Тематична однорідність у цьому випадку означає монотематику: один діалог – одна тема; циклічність – форма перебігу обмеженого у своєму розвитку діалогу (діалогічний стереотип).

Стереотипізовані внутрішні діалоги особи – це *моделі* фрагментів навколишнього світу й себе самої. Кожна модель може бути розглянута в трьох формах: ідеальній, матеріалізованій, матеріальній. Знання існують («зберігаються») у *матеріальних* формах нервових процесів і відповідних діалогічних взаємодій квазісуб'єктів (матеріальні моделі) і в онтологічно пов'язаних з останніми *ідеальних* формах (ідеальні моделі, зокрема образи).

Таким чином, *особа – активна система – моделює зовнішній і внутрішній світ і «зберігає» створені моделі у внутрішніх діалогах.*

Знання – *комунікативні* (формується у внутрішніх взаємодіях квазісуб'єктів і у міжіндивідуальному спілкуванні); *просякнуті смислами* (для кожного із квазісуб'єктів і для особи в цілому); *рефлексивні* (див. Тезу 4).

З кожним внутрішнім квазісуб'єктом пов'язана якась частина знань – це, наприклад, знання батьків, учителів, колег, авторів книг і підручників та ін. Первинна суб'єктна віднесеність знань згодом може бути змінена (наприклад, я не пам'ятаю, хто сформулював певну ідею, але пам'ятаю формулювання) – це, можна сказати, *знеособлені знання*. Їх будемо розглядати в якості надбань квазісуб'єкта Я і квазісуб'єктів нижчого масштабного рівня, які входять до його складу.

Не заглиблюючись зараз у численні нюанси й контрверзи *епістемологічних* трактувань поняття *знання*, можна відзначити, що під останнім у найзагальнішому розумінні мають на увазі результати пізнавальної активності людини, перевірений практикою результат пізнання нею дійсності, перевірену інформацію про що-небудь. У філософській традиції до основних властивостей (або умов) знання із часів платонівського «Теетета» відносять *переконаність, правдивість і можливість перевірки* (див., наприклад, статтю «Knowledge» в [27]). Типологічно розрізняють життєві, донаукові, художні, наукові знання – останні, зрозуміло, становлять особливий дослідницький інтерес, їм присвячена більшість робіт. У колі обговорюваних сучасними філософами є, приміром, питання процесуальної фрагментарності знання, його побудова з окремих частин і принципова неповнота [7], знання розглядають як комбінацію «первинних фактів» спостереження й *мислезнання*, аналізують його інформативну й значеннєву складові, образно-дискурсивний характер [9].

Загалом, у психологічній науці розробці поняття *знання* приділяють, як видається, недостатньо уваги, її зосереджують, головним чином, на дослідженнях пізнавальних процесів (отримання знання) і механізмів пам'яті (збереження знання). У сформульованому у першій тезі психологічному трактуванні знання відбито розуміння і його структурно-функціонального змісту (модель елемента світу), і механізм процесу збереження (безперервний внутрішній діалог). Відзначу, що у когнітивній психології залишається актуальною проблематика категоризації та репрезентації знання, а останнє розглядають як збереження, інтеграція та організація інформації у пам'яті (див. [20]). Подібним, проте чіткішим, видається трактування Г. О. Баллом знання як *ієрархічно структурованої інформації*, де інформація – це структура, яка може бути передана від одного об'єкта до іншого [3]. Трактування знання як стереотипної діалогічної взаємодії, що є моделлю фрагмента зовнішнього або внутрішнього світу, в одному аспекті є змістовно подібним до розуміння знання як ієрархічно структурованої інформації: модель цілком може бути ієрархічно структурованою (суб'єкт і предикат як складові реплік діалогу), а в матеріалізованій формі бути носієм інформації, переданої від об'єкта до об'єкта.

Запропонована мною інтерпретація знання чітко кореспондує з низкою відомих підходів до розуміння механізмів пам'яті. Зокрема, ще С. Л. Рубінштейн розглядав збереження психічних змістів не як пасивне зберігання матеріалу, а як динамічний, певним чином налаштований процес, у рамках якого можлива як негативна (забування), так і

позитивна (ремінісценція) динаміка [18]. Змістовно близькими до наведеного є й трактування пам'яті як сукупності фізіологічних та психічних процесів, суть яких полягає в тому, що «деякі попередні події, близькі або віддалені в часі, істотно модифікували стан організму» [24, с. 583].

Крім подібності, слід зазначити й істотну відмінність заявленого «модельного» трактування знання від наведених змістовно йому близьких. І в діяльній інтерпретації, і у загальнішому трактуванні С. Л. Рубінштейна, до механізмів збереження (пам'яті) віднесені також і ті, які забезпечують освоєння матеріалу й оволодіння ним, його переробку й відбір, узагальнення й конкретизацію, систематизацію й деталізацію. У підході, що розвивається мною, ці операції віднесені до розряду рефлексивних процесів.

Теза 2. Інтелект є здатністю трансформувати знання. На кожному етапі, у кожному окремий момент онтогенезу в ендокультурному просторі особи функціонують стереотипні діалогічні взаємодії, що були сформовані раніше; усі внутрішні квазісуб'єкти постійно взаємодіють – безпосередньо або опосередковано через інших. Коли під впливом ендогенних або екзогенних чинників порушується стійкий плин цих взаємодій, учасники намагаються відновити рівновагу шляхом зміни параметрів своєї активності. Результатом може бути як відновлення порушеного плину процесу, так і формування на його основі нового. Будь-який новий процес є результатом трансформації стереотипного процесу: збагачуючи або збіднюючи (ускладнюючи або спрощуючи) свої взаємодії, квазісуб'єкти виконують певні дії: *внутрішні квазісуб'єкти здійснюють інтелектуальні дії, перетворюючи свої знання*. Серед такого роду дій можна виділити, зокрема: відбір знань (тем і форм внутрішніх діалогів), їхнє узагальнення й конкретизацію, систематизацію. Інтенсивність внутрішніх взаємодій, міра та характер активності кожного учасника залежать від зовнішніх умов і психологічних станів особи (тобто станів її внутрішнього соціуму).

В онтогенетичній ретроспективі сказане означає, що *завжди існують знання, первинні що до здатності їх трансформувати* (тобто до інтелекту). Окремі інтелекти, що їх вивчають у рамках спеціальних дослідницьких програм і процедур (зокрема, тестологічної парадигми: лінгвістичний, музичний, логіко-математичний, просторовий, тілесно-кінестатичний та ін.), – можна розглядати як такі, що виокремлені за певними критеріями *складові* процесів взаємодії внутрішніх квазісуб'єктів особи, тобто як складові її інтелекту.

Зіставимо пропонуване трактування інтелекту з такими, що найбільш поширені в психологічній науці. Серед них – розуміння інтелекту як здатності раціонально пізнавати, мислити. У більш містких інтерпретаціях інтелект розглядають як систему розумових операцій, як стиль і стратегію вирішення проблем, протиставляючи його іншим здатностям, таким як інтуїція, уява, воля, почуття та ін. До найзагальніших визначень інтелекту – на методологічному рубежі психологічного й філософського знання – можна віднести «здатність пристосовуватися, формувати й обирати середовища» [28, с. 409]. Саме в такому, фундаментальному, плані методологічно близькою сформульованому в тезі принципів видається, зокрема, теорія функціональних систем П. К. Анохіна в цілому й принцип саморегуляції як загальний принцип організації таких систем – у даному випадку соціально-психологічних (про сучасні підходи до вивчення психологічних і соціальних рівнів у контексті теорії функціональних систем див. [22]). У тому самому методологічному руслі вишиковує рівні когнітивної організації й регуляції поведінки Б. М. Величковський (див. його модель Grand Design [6, с. 271]). На верхніх рівнях цієї моделі розташовані «Релятивізація й перебудова концептуальної моделі світу, саморегуляція/самоконтроль» і «Фіксація й доповнення концептуальної моделі світу, мовна комунікація», тобто пізнавальні функції розглянуто як складні, багаторівневі утворення на базі психофізіологічних та нейрофізіологічних підсистем організму.

Як сказано вище, можна розглядати принаймні два варіанти проявів інтелектуальної активності: повернення стереотипного процесу (тобто певного знання) до стійкого стану та його модифікація (формування на його основі нового процесу – нового знання). У тому ж

сенсі, як видається, висловлювався й П. К. Анохін, заперечуючи ідею *єдиної* спрямованості біологічних систем до свого попереднього стійкого стану – тоді будь-який розвиток був би просто неможливий. Як критерій, за яким система «обирає» тип реагування на зовнішні впливи, він розглядав *результат* (модель майбутнього оптимального стану). Якщо оптимальним виявляється первинний стан, то система вертається до нього, якщо вторинний – трансформується.

Ізоморфізм функціональних систем, за Анохіним, можна трактувати, у тому числі, і як можливість моделювати всі взаємодії за зразком соціокультурних. Зокрема, якщо розглядати архітектуру біологічної функціональної системи, то її складникам можна поставити у відповідність соціально-психологічні: «результату» – соціальні уявлення членів групи про мету й значення їх об'єднання; «зворотній аферентації результату» – групову саморефлексію; «центру і виконавчим елементам» – керівництво групи та учасників із різною спеціалізацією.

Проявами інтелектуальної активності квазісуб'єктів у субкультурному просторі є як розширення царини стереотипних взаємодій (формування більш високих рівнів узагальнення знань, мисленневих стереотипів), так і зворотні процеси: «деавтоматизація» систем знань і стереотипів мислення для їхнього перетворення. Таке трактування можна співвіднести з низкою психологічних і філософських дискурсів. Серед інших, можна послатися на принцип втрати елементами функціональної системи деяких ступенів свободи (за П. К. Анохіним [1]), на трактування творчості як метасистемного переходу, у результаті якого відбувається створення нових рівнів керування й тим самим позбавлення дій нижніх рівнів їх творчого характеру (В. Ф. Турчин [23]). Про «розавтоматизацію навички», руйнування й перебудову форм мислення в процесі внутрішнього й міжіндивідуального діалогів писав В. С. Біблер [4]. Загалом, інтелект як здатність організувати й реорганізувати усвідомлюваний і неусвідомлюваний зміст внутрішнього світу людини розглядали – під різними методологічними кутами зору – багато дослідників (з опублікованих останнім часом я виділив би дискурс М. О. Холодної про інтелект як форму організації ментального досвіду [25]).

Теза 3. Квазісуб'єкти культурного простору особи мають інтелект; внутрішній соціум – це колективний інтелект. У пропонованому трактуванні інтелекту розглянуто «просторовий» його розподіл: кожний культурний простір особи – внутрішній та зовнішній – має інтелектуальні властивості. Інакше кажучи, розумові здібності людини локалізовані не тільки в межах її організму, але й поза ним – у субкультурних просторах інших людей. Для кожної конкретної особи інтелектуальна складова, як і вся *паракультурна сфера*, отримує структурно-функціональну своєрідність у співтворчості цієї особи, з одного боку, і носіїв певних частин її *паракультури*, з іншого. Так само як і субкультурна сфера кожної особи формується в співтворчості з Іншими. Тобто кожна людина, що знає мене, стає носієм частини моїх розумових здібностей, бере участь у їхньому розвитку і трансформаціях, – а я стаю носієм частини інтелектів Інших і впливаю на них.

Інтелектуальними складовими *субкультурного* простору наділені всі культури, що входять до нього як квазісуб'єкти (у тому числі й рекурсивні Я – див. нижче). Виходячи з запропонованої в [15] структури, у внутрішньому культурному просторі особи можна розглядати соматичні, побутові, професійні, факультативні, етнічні, історичні інтелекти. Можливі конфігурації кооперації внутрішніх квазісуб'єктів для здійснення інтелектуальних процесів можуть бути вельми різноманітні. Загалом, інтелектуальні якості людини, розглянуті з означених позицій, є проявом і наслідком не тільки ступеня сформованості когнітивних процесів у кожній із субкультур, але й характеру організації внутрішнього соціуму, й міри ефективності функціонування.

У такому соціально-психологічному контексті, у межах пропонованого підходу, й слід розглядати проблематику, зокрема, ієрархічності й гетерархічності функціонування складових інтелекту. Його побудова є ієрархічною у тому розумінні, що внутрішні квазісуб'єкти (вони, як сказано вище, є носіями інтелекту) впорядковані ієрархічно – інакше

соціуму не існує. Однак подібно до того як у людському соціумі відбуваються зміни і персональних складів груп, і їх керівників, так і у внутрішньому соціумі відбуваються подібного роду трансформації (у зв'язку із екзо- та ендогенними впливами). Кожний квазісуб'єкт в певний період в принципі може займати позицію керівника, і в цьому сенсі можна говорити про гетерархічність структури інтелекту.

Ідея, сформульована в цій тезі, повністю збігається з ідеєю Ю. М. Лотмана про можливість розглядати культуру як колективний інтелект і про його ізоморфізм із інтелектом індивідуальним [13]. Хоча треба відзначити, що поняття «культура» він трактував, як і більшість дослідників 20 ст., значно вужче, чим це роблять тепер, у тому числі і як це зроблено у моєму дослідженні. Проте, в обох випадках мова йде про інтелект як про здатність культур продукувати твори; аналізуючи останні, можна відтворити в моделі агента – носія індивідуального або колективного інтелекту культури, – що їх породив.

Що стосується відповіді на питання про організацію інтелектуальних процесів – ієрархічну або гетерархічну, – то як у неврології початку 20 ст., так і в теперішніх когнітивних науках накопичено достатньо теоретичних та емпіричних аргументів у прибічників як одного, так і другого підходів. При цьому гетерархічному типові приділяють усе більше уваги останнім часом: *когнітивні модулі* Дж. Фодора і його трактування архітектури пізнання як безлічі паралельних і відносно автономних процесів; *нейронні ансамблі* Д. Гебба та ін. [5]. Відстоюючи принципи гетерархічної будови інтелекту, Б. Величковський відзначає, що нейрокогнітивний розвиток протікає в соціокультурному контексті і у своїх вищих проявах має форму внутрішнього діалогу з іншими людьми, а про фундаментальну інтерсуб'єктивність пізнання свідчать, зокрема, *новітні дослідження соціальної природи* функціонування багатьох мозкових механізмів [6]. З іншого боку, відомий прихильник ієрархічного трактування інтелекту Р. Штернберг у своїй *тріархічній* теорії визначає інтелект як форму ментального самоврядування, для опису структури якого використовує, зокрема, метафору *устрій держави* (див. [25]).

Таким чином, не вдаючись поки в деталі (у тому числі, принципових розбіжностей) сучасних трактувань будови й функціонування інтелекту, можна констатувати наявність методологічної тенденції розглядати його принципову соціальність – зовнішню й внутрішню. Таким чином, сформульований у даній тезі принцип відповідає і логіці побудови заявленого підходу, і сучасним даним когнітивних наук.

Теза 4. Онтологічна й психологічна рефлексія – дві форми інтелекту. Всі можливі інтелектуальні дії у рамках пропонованого підходу поділено, залежно від їхньої предметної спрямованості, на дві групи: онтологічна рефлексія; психологічна рефлексія.

У такий спосіб *психологічна* рефлексія процесів і станів внутрішнього соціуму змістовно відокремлена від *онтологічної* рефлексії буття в цілому і його численних проявів, тобто інтелектуальних процесів, у яких предметами є знання про світ.

Процеси психологічної рефлексії відбуваються у субкультурному просторі особи в діалогах поміж квазісуб'єктами. Залежно від предмета психологічної рефлексії (тем внутрішніх діалогів) будемо розрізняти:

реструктурування внутрішнього соціуму. Така рефлексивна активність пов'язана, зокрема: з поповненням складу внутрішнього соціуму новими квазісуб'єктами, змістовним (структурно-функціональним) збагаченням або збіднінням існуючих, із замінами керівників і лідерів (див. [14]) соціальних груп та ін.;

нормалізацію, координацію й дискоординацію. Ендогенні та екзогенні чинники провокують зміни у формах і динаміці внутрішніх взаємодій квазісуб'єктів, що знаходить вияв у зміні станів внутрішнього соціуму. Реакцію останнього будемо розглядати за трьома типами стратегій. У рамках стратегії *нормалізації* внутрішній соціум нейтралізує наслідки впливів (наприклад, особі необхідно заспокоїтися, щоб уникнути нервового зриву). Стратегія *координації* необхідна для тимчасової зміни стану (наприклад, коли актор на час виступу «входить у роль», він повинен координувати свій стан зі станами партнерів, зі станами,

передбаченими для виконавців ролей авторами художнього твору). У процесі *дискоординації* внутрішній соціум тимчасово змінює свій стан, щоб активно протистояти впливам (наприклад, в екстремальній ситуації не піддатися паніці навколишніх, а мобілізувати свої психологічні й фізичні ресурси, діяти раціонально й ефективно);

реконструкції властивостей рекурсивних квазісуб'єктів. Це процеси внутрішніх діалогів, тематично орієнтованих на пошуки відповідей на запитання: «яким є Я в уявленні особи N?», «якою є особа N в уявленні особи M?» і т. ін. (Я, N, M – внутрішні квазісуб'єкти);

саморефлексію – аналіз, реконструювання й конструювання субкультурного Я-простору. Квазісуб'єкт Я формується в діалогах з іншими квазісуб'єктами внутрішнього соціуму. Як правило, він займає домінуючі соціальні позиції у всіх інтелектуальних процесах, зокрема психологічно-рефлексивних (домінування в останніх спричиняє певну й неминучу суб'єктивність результатів самоаналізу). У процесах саморефлексивного аналізу відбувається категоризація складових внутрішнього квазісуб'єкта Я (наприклад, «Я як доросла людина, як професіонал, як громадянка, як жінка» та ін.). Важливою складовою саморефлексії, джерелом даних про себе є *реконструювання* рекурсивних Я, присутніх у внутрішньому соціумі: «Я в уявленні осіб N, M, ... ». За результатами категоризації складників Я-простору й реконструкції рекурсивних Я відбувається *конструювання* бажаних і протидія небажаним властивостям і проявам субкультурного Я-простору;

ретроспективний аналіз і проспективне конструювання, корекцію актуальних міжіндивідуальних взаємодій. Форми й динаміка активності особи у мікро- та макросоціальних групах є реалізаціями узгоджень між квазісуб'єктами внутрішнього соціуму.

Онтологічна рефлексія – трансформування знань про світ – це комплекс процесів, які, як правило, відносять до класу когнітивних. Структурно й функціонально багаторівневі, когнітивні процеси на верхніх (усвідомлюваних) рівнях, будемо вважати, проявляються:

в утворенні й трансформаціях концептуальних моделей світу. До цієї категорії віднесемо інтелектуальні процеси, пов'язані з отриманням знань у будь-яких предметно-наукових, побутових і художніх сферах у результаті систематичної й самостійної освіти. Розподіл таких знань і функцій при їхньому формуванні та трансформуванні поміж квазісуб'єктами субкультурного простору пов'язаний з особливостями будови останнього, у тому числі з обсягом знеособлених знань (див. Тезу 1), а також зі станами внутрішнього соціуму: у станах внутрішніх конфліктів деякі квазісуб'єкти як носії знань можуть бути ігноровані іншою частиною внутрішнього співтовариства;

у формуванні й трансформації засобів комунікації. Знання про світ у субкультурному просторі особи формуються й перетворюються винятково у взаємодіях – внутрішньо- і зовнішньо-соціальних. Це діалогічні взаємодії, тобто вони семіотично опосередковані і протікають у схематизмі діалогів. Для їхнього здійснення необхідний певний тезаурус освоєних знаків, семіотичних систем і типів діалогів, у тому числі модальних.

Звичайно, при детальнішому аналізі рефлексивних діалогічних процесів необхідно розглядати типології рефлексії й за іншими ознаками класифікації: за складом учасників та їх соціальними позиціями у діалогах, за типами динаміки перебігу діалогів та їх модальностями, за тривалістю та ін.

Особливий інтерес становить можливість трактування інтелекту як здатності вирішувати *задачі* (у загальному системологічному визначенні останніх). Принаймні для процесів, віднесених мною до онтологічної рефлексії, такий перехід є очевидним – здатність розв'язувати задачі, пов'язані зі знаннями про світ, уже давно розглядають як найбільш яскравий прояв інтелекту і у професійній діяльності, і при тестуванні розумових здібностей. Хоча така важлива галузь системології як загальна теорія задач дотепер ще недостатньо оформлена концептуально й термінологічно, навіть ті загальні положення, що існують у цій царині видаються корисними в створенні, зокрема, психологічних підходів. Як відзначено, інтелектуальний процес перетворення знань можна розглянути в схематизмі розв'язання задач, скориставшись загальними положеннями розробленої Г. О. Баллом теорії задач [2].

Мова йде про виділення систем, що становлять певну задачу й систем, що її розв'язують, а також про врахування якісних і кількісних характеристик задач, засобів їх розв'язання. Розв'язання задачі визначено як «вплив на предмет задачі, що обумовлює її перехід з вихідного стану в бажаний» [2, с. 34]. При використанні задачного методу в рамках психологічного підходу важливим є також і трактування задачі як сукупності мети особи (того, хто вирішує задачу) і умов, у яких вона дана – на підставі врахування поряд зі структурними також і функціональних властивостей систем, що є принциповим для «віднесених задач», типологія яких побудована з врахуванням психологічних характеристик особи, яка вирішує задачу. Методологічно задачне трактування в цьому випадку неважко обґрунтувати: якщо знання – це моделі систем, то й самі вони є системами; трансформація знань – це процес перетворення *вихідного* стану системи (предмета задачі) у *бажаний*, таке перетворення й можна трактувати як *процес розв'язання задачі*. Для його здійснення необхідні розумові здатності активної системи (особи, що вирішує задачу), яка і виконує описувані дії. У підході, що розвивається мною, задачне трактування інтелектуальних дій видається привабливим і тим, що є можливість використання – після відповідного концептуально-термінологічного узгодження – матеріалів із суміжних областей знання й наукових дисциплін: Теорії алгоритмів, Теорії розв'язання винахідницьких задач та ін.

Та не менш виправданим, ніж в аналізі онтологічної рефлексії, видається використання задачної методології також для трактування рефлексії психологічної. Кожну, зокрема з перерахованих її форм, можна розглядати як процес розв'язання певної задачі, компонентами якої є вихідний і бажаний стан системи (у цьому випадку бажаний стан системи – це знання про внутрішню соціальну організацію, її квазісуб'єктів, рекурсивних Я та ін.).

У поліфонії філософських і наукових дискурсів щодо змісту поняття *рефлексія* є ознаки загальної вади у розвитку наукового знання: використання тих самих термінів у досить різних змістовних трактуваннях. Стосовно сучасних трактувань поняття «рефлексія» можна відзначити, що у найбільш поширене з них вкладають усвідомлюваність психічних процесів і свідоме керування ними. Не випадково (як відзначено щодо цього поняття у [26]) тепер відбувається його «витіснення» терміном *інтроспекція*: «Інтроспекція – це те саме, що й локківська рефлексія» [27, с. 358]. Видається, що у найширшому сенсі про рефлексію можна говорити як про усвідомлювані акти мислення й усвідомлення самого цього усвідомлення (рефлексії другого й більш високих порядків). Усвідомлення будь-чого – це мисленнєві, тобто інтелектуальні процеси. Ідея розглядати як різновиди рефлексії акти свідомості, спрямовані й на власний внутрішній світ, і на свої знання про світ зовнішній не нова: існують референції, зокрема, на ідею Д. Райнері про два типи рефлексії – онтологічну й психологічну (див. у [16]). До першого типу він відносив здатність перебувати у логіці змісту знання, до другої – перебувати в логіці своїх станів. Подібний методологічний хід розвинуто і в цій (4-й) тезі.

Відзначу, що популярні нині серед вітчизняних дослідників математичні моделі рефлексії, розроблені В. Лефевром, базуються на її трактуванні як здатності систем будувати моделі себе й одночасно бачити себе, що будує такі моделі (див. у роботах [10],[11],[12] та ін.), вважаю, можна віднести до моделей *психологічної* рефлексії різних рекурсивних порядків.

У пропонованій в цій тезі типології психологічної рефлексії в цілому збережені досить поширені принципи її категоризації (див., наприклад, [17], [21]) – поділ на колективні й індивідуальні форми: у перших виокремлюють кооперативні й комунікативні складові, а у других – особистісні й інтелектуальні. Уявлення про психологічні механізми теоретичного мислення найчастіше пов'язують саме з інтелектуальною формою рефлексії, у чому я вбачаю тенденцію до методологічного дрейфу убік більш широкого змістовного трактування останньої, варіант якого я й пропоную. Змістовно близькою такому розумінню є й ідея розглядати рефлексію як *механізм розвитку систем, що самоорганізуються*; за допомогою цього механізму здійснюється, зокрема, породження нових ідей [16].

Теза 5. Знання/моделі є творами агентів культурного простору особи. Знання, моделі й твори агентів культурного простору особи – це **той самий епістемологічний об'єкт у різних методологічних ракурсах**: як *знання* це результати пізнавальної активності особи, складники її індивідуального досвіду; як *моделі* вони є процесами й результатами породження знань особи щодо фрагментів світу й себе самої; як *твори* – це процеси й результати активності квазісуб'єктів субкультури особи (активної системи, яка продукує твори). Можна сказати і інакше: означені процеси як знання становлять тезаурус особи; як моделі вони вторинні стосовно первинних структур; як у творів у них є автори, твори можуть буди використаними іншими авторами (іншими особами) для продукування нових творів.

У рамках прийнятих у підході, що ми розглядаємо, методологічних принципів продукування творів у субкультурному просторі особи відбувається у формах, аналогічних тим, у яких творять соціальні групи людей. Одна й та сама особа по черзі або одночасно бере участь у колективній творчості в складі різних об'єднань, займаючи в них різні соціальні позиції та вносячи більший або менший свій внесок до сукупного творчого продукту. Подібним чином, будемо вважати, різняться й форми участі квазісуб'єктів (у тому числі, квазісуб'єкта Я) у субкультурному творчому процесі.

Внутрішні квазісуб'єкти продукують свої твори у кооперації, у тому числі міжіндивідуальній, – у творах субкультур і внутрішнього соціуму в цілому з тією або іншою повнотою втілено всі знання особи про світ і про себе. Як знання особи, як *моделі* фрагментів світу й себе твори внутрішнього соціуму існують переважно у двох формах: ідеальній та матеріальній (останні як когнітивні й нервові процеси), але деякі – і в матеріалізованій формі – в творах матеріальної культури.

Складові паракультурної сфери простору особи (що є локалізованими в субкультурних сферах Інших) беруть участь у творчості як «рекурсивні Я» (див. вище). Тобто я, створюючи той або інший твір, урахуюю також і уявлення стосовно мене і моєї творчості, яке я припускаю у своїх партнерах у внутрішньому творчому процесі (наприклад, як зрозуміють мої знайомі задум мого твору) і коригую свою творчу діяльність.

Усі нові твори – як і знання, моделі – є модифікаціями наявних у загальному фонді субкультури особи творів, породжених у процесах онтологічної й психологічної рефлексії, тобто *формування знань про себе відбувається з використанням (і на основі) знань про світ, і навпаки*. Різноманітність творів пов'язана з різноманітністю форм участі особи в соціокультурних процесах – як конструктивних, так і деструктивних.

Твори культури поєднують у собі якості, що сприяють стабільності функціонування внутрішнього соціуму, і ті, які забезпечують його динаміку. Так, функції соціальної пам'яті, спадкоємності традицій, у тому числі способів діяльності, у культурному просторі особи, забезпечують агенти його внутрішнього соціуму як носії відповідних культурних форм; беручи участь, у рамках внутрішньої спеціалізації й кооперації, у створенні нових культурних форм, ці агенти забезпечують динаміку даного культурного простору – його розвиток, стагнацію або деградацію. Розвитком культурного простору особи будемо вважати: а) розширення цього простору за рахунок збільшення складу внутрішніх суб'єктів, а також числа Інших, у внутрішньому світі яких даний суб'єкт представлений (тобто розширення складу суб- і паракультур); б) удосконалювання творів цього простору. Вислів «багатство внутрішнього світу» у розглянутому контексті слід розуміти поза естетичною та етичною оцінкою – як показник обсягу персонального складу внутрішнього соціуму й кількості його творів.

У трактуванні знань як творів агентів субкультурного простору особи по суті об'єднано проблематику кількох існуючих напрямків досліджень: онтогенезу когнітивних здібностей, вивчення спільної діяльності, психології творчості й ін. Загальним і головним у цих напрямках є узгоджена активність агентів або функцій – і в процесі пізнання (у період навчання і в професійній діяльності), і в процесах художньої, наукової й технічної творчості. Відзначу, що якщо пізнання, творчість або будь-який інший вид свідомої активності людини, як правило (хоча й досить умовно), поділяють на індивідуальне й колективне, то в контексті

ідеї й принципів підходу, що розвивається мною, будь-яка форма – принаймні усвідомлюваної – активності особи є колективною (соціальною, спільною) через соціальну будову й функціонування її культурного простору.

Оскільки продукування творів субкультури, як відзначено, відбувається в кооперації квазісуб'єктів, то для більш детального опису цих процесів надалі є цілком прийнятними виділені в рамках соціально-психологічних досліджень риси *спільної діяльності* – зрозуміло, після методологічної адаптації останніх до принципів трактування культурних просторів особи. Серед основних рис спільної діяльності виділяють, зокрема: наявність єдиної мети, яка відповідає спільним інтересам і є сприятливою для реалізації потреб кожного з учасників; наявність органів організації й керівництва; поділ творчого процесу поміж учасниками, обумовлений характером мети, засобів і умов її досягнення, складом і рівнем кваліфікації виконавців; виникнення в спільній діяльності специфічних відносин між квазісуб'єктами й вплив цих відносин на загальний результат (див., наприклад, в [8], [19]).

Требі зазначити також, що роль розглянутих як *твори субкультури* моделей/знань у характері динаміки внутрішнього соціуму є доречним зіставити із трактуванням Г. О. Баллом двох основних функцій культури. Він розглядає репродуктивно-нормативну й діалогічно-творчу її функції в життєдіяльності людства, людських співтовариств і окремих людей [3]. Проте у коментарі до тези ідея комбінації в культурі нормативності й мінливості конкретизована трохи інакше – на основі принципів трактування структури й функціонування субкультурних просторів особи.

Висновок

Пропонований культуро-діалогічний підхід до вивчення внутрішнього світу людини в його вихідних положеннях є узгодженим з парадигматикою інтегративно-особистісного підходу й може бути розглянутий у якості суб'єктно-діалогічної версії останнього. Зокрема, розуміння особистості як системної якості культурного простору особи – у культуро-діалогічному підході – є методологічно близьким розумінню особистості як системної якості особи і як модусу культури в підході *інтегративно-особистісному* [3]. На цій концептуальній основі й були в цій статті викладені основні принципи трактування інтелекту – однієї зі складових особистості в означеному її розумінні. Для виконання такої роботи виявилось за необхідне запропонувати версію змістовної інтерпретації ще двох широко використовуваних у психології й філософії, але по-різному інтерпретованих, понять: *знання* та *рефлексія*. Кожному з них було надано такого змісту, який, з одного боку, не суперечить існуючим і при цьому дозволяє використовувати поняття в рамках концептуальної системи культуро-діалогічного підходу, з іншого. За результатом теоретичного дослідження було сформовано наступні нові положення культуро-діалогічного підходу.

1. Знання (особи) – це стереотипні діалогічні взаємодії у межах її культурного простору, вони є моделями її зовнішнього й внутрішнього світу.
2. Інтелект є здатністю трансформувати знання.
3. Квазісуб'єкти культурного простору особи мають інтелект; внутрішній соціум – це колективний інтелект.
4. Онтологічна й психологічна рефлексія – дві форми інтелекту.
5. Знання/моделі є творами культурного простору особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем. – М.: Медицина, 1975. – С. 17-62.
2. Балл Г. А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
3. Балл Г. О. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять. // Психологія і суспільство. – 2009, №4 – С. 25-53.
4. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры. – М: Издательство политической литературы, 1991. – 413 с.

5. Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания. – Т.1 / Б. М. Величковский. – М.: Смысл, 2006. – 448 с.
6. Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания. – Т. 2 / Борис М. Величковский. – М.: Смысл, 2006. – 432 с.
7. Гутнер Г. Б. Знание как событие и процесс. // Что значит знать? Сборник научных статей / Отв. ред. Гутнер Г. Б., Катречко С. Л.. – М.: «Центр гуманитарных исследований», 1999. – С. 46-59 с.
8. Донцов А. И., Дубовская Е. М., Улановская И. М. Разработка критериев анализа совместной деятельности. // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 61-71.
9. Катречко С. Л. Знание как сознательный феномен. // Что значит знать? Сборник научных статей / Отв. ред. Гутнер Г. Б., Катречко С. Л.. – М.: «Центр гуманитарных исследований», 1999. – С. 60-99.
10. Лефевр В. А. Алгебра совести. / Пер. со 2-го англ. издания с дополнениями. – М.: Когито-центр, 2003. – 426 с.
11. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры. / Издание второе, переработанное и дополненное. – М.: Изд-во «Советское радио», 1973. – 158 с.
12. Лефевр В.А. Рефлексивный агент в группе. // Рефлексивные процессы и управление – №. 1, –Т. 7, – 2007. – С. 102-116.
13. Лотман Ю. М. Культура как коллективный интеллект и проблемы искусственного разума / Семиосфера. – С.-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. – С. 557-567.
14. Медінцев В. О. Внутрішній соціум індивіда: суб'єктно-діалогічний підхід. // Соціальна психологія, – 2007, – №6 (26) С. 17-31.
15. Медінцев В. О. Категория „культура” у розбудові діалогічного інтегративного підходу до вивчення особистості. / Владислав Медінцев // Соціальна психологія. – 2008. – №5. – С. 23-38.
16. Мириманова М. С. Рефлексия как механизм развития самоорганизующихся систем. // Развитие личности. – №1. – 2001. – с. 49-66.
17. Рефлексивные процессы и управление. // Сборник материалов VI Международного симпозиума 10-12 октября 2007г., Москва / Под ред. В. Е. Лепского – М.: «Когито-Центр», 2007. – 136 с.
18. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии – СПб: Питер, 2000 – 712 с.
19. Совместная деятельность: методология, теория, практика. / Отв. ред.: А. Л. Журавлев, П. Н. Шихирев, Е. В. Шорохова. – М.: Наука, 1988. – 229 с.
20. Солсо Р. Л. Когнитивная психология. / Р. Солсо. – 6-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 589 с.
21. Степанов С. Ю., Семёнов И. Н. Психология рефлексии: проблемы и исследования. // Вопросы психологии. – №3. – 1985. – С. 31-41.
22. Судаков К. В. Системное построение функций человека. – М.: ИНФ им. П. К. Анохина РАМН, 1999. – 24 с.
23. Турчин В. Ф. Феномен науки: Кибернетический подход к эволюции. – Изд. 2-е. – М.: ЭТС, 2000. – 368 с.
24. Флорес, Ц. Память. // Психология памяти: Хрестоматия по психологии / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова – М.: ЧеРо. – 2002. – С.583-615.
25. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – СПб: Питер, 2002. – 272 с.
26. Runes, Dagobert D. (ed.). Dictionary of Philosophy. – New York: Philosophical Library. – 1942. –343 p.
27. The Blackwell Dictionary of Western Philosophy. / Edited by Nicholas Bunnin and Jiyuan Yu. – Malden, MA : Blackwell Pub., 2004. – viii, 766 p.
28. The MIT Encyclopedia Of The Cognitive Sciences. / Edited by Robert A.Wilson, Frank C. Keil. – Cambridge: MIT Press, 1999. – 964 p.

Автор: Медінцев Владислав Олександрович.

Місце роботи, посада: канд. психол. н, н. с. лабораторії методології і теорії психології (кер. Г.О. Балл) Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України.

vladislav-medintsev@yandex.ru